

I. MIRZAYEV, M. BOLTAYEV

O‘ZBEK TILI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim
vazirligi tomonidan oliy o‘quv yurtlari uchun darslik sifatida
tavsiya etilgan*

TOSHKENT
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI XALQ MEROSI NASHRIYOTI
2004

81.2O‘zb
M74

Mirzayev I., Boltayev M.

M74 O‘zbek tili: Darslik: Rus guruhlari talabalari uchun/Mas‘ul muharrir:
H.G. Ne‘matov.—T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti,
2004.—240 b.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablari asosida tuzilgan ushbu darslik o‘zaro chambarchas bog‘langan shartli uch qismdan iborat. Birinchi qismda o‘zbek tilining tovush tizimi, ikkinchi, asosiy qismda matnlar, faol so‘z va iboralar, matn bo‘yicha savollar, dialoglar, ko‘plab turli mazmundagi mashqlar, uchinchi qismda esa o‘zbek tilining leksik va grammatik qurilishiga doir muxtasar nazariy ma‘lumotlar hamda qisqacha o‘zbekcha-ruscha lingvistik terminlar lug‘ati berildi.

Darslikni tuzishda asosiy e‘tibor til materiallari ustida talabalarning o‘zlarini ko‘proq ishlatishga qaratildiki, bu til o‘qitishning respublikamizda shakllanayotgan kommunikativ metod talablariga tamomila mosdir.

Ushbu darslik nafaqat o‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rganayotgan talabalarga, shuningdek, tilimizni chuqur o‘rganishga bel bog‘lagan boshqa til vakillariga ham xizmat qiladi.

BBK 81.2O‘zb-96

Mas‘ul muharrir: **H.G. Ne‘matov**, *filologiya fanlari doktori,*
professor

Taqrizchilar: **S.A. Karimov, N.Q. Turniyozov**, *filologiya fanlari doktorlari,*
professorlar

M $\frac{460200000-471}{M361(04)-2004}$ — 2004

ISBN 5-86484-005-X

©A. Qodiriy nomidagi xalq
merosi nashriyoti, 2004.

SO'Z BOSHI

Respublikamizning mustaqil davlat sifatida dunyo hamjamiyatida o'zining munosib o'rniga ega bo'lishi bilan ko'pgina mamlakatlarda o'zbek tili o'rganila boshladi. Buning ustiga, dunyo madaniyati, adabiyoti, ilm-faniga ajdodlarimizning qo'shgan ulkan merosini o'rganishga bo'lgan qiziqish ham juda katta. Shuning uchun bo'lsa kerak, Amerika Qo'shma Shtatlarining Texas-Ostin, Pensilvaniya, Indiana, Kolumbiya, Vashington, Viskonsin, Kaliforniya, Yuta kabi universitetlarining talabalari o'zbek tilini ilmiy va amaliy jihatdan o'rganmoqdalar. Bu esa, o'z navbatida, o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rgatishning yangi-yangi usul va yo'llarini izlab topishni taqozo etadi.

Respublikamizning oliy o'quv yurtlarida rus, tojik va boshqa tillarda ta'lim olayotgan talabalar uchun hozirgi davr ehtiyojlariga javob bera oladigan maxsus o'quv qo'llanmalari, darsliklar yaratilmagan hisob. Borlari ham talabalarda so'zlashish malakasini shakllantirishdan ko'ra, ko'proq grammatik qonun-qoidalarni o'rgatishga qaratilgan.

Mazkur darslik mavjud ehtiyojni hisobga olgan holda, oliy o'quv yurtlarining boshqa tillarda ta'lim olayotgan talabalarining o'zbek tilini o'rganishlariga yaqindan ko'maklashish maqsadida yaratildi. Uni tuzishda ingliz, fransuz, nemis va rus tillarini o'qitish-o'rgatish bo'yicha to'plangan tajribalar hamda o'zbek tilshunosligida keyingi yillarda yaratilgan ishlarga tayanildi.

Ma'lumki, o'zbek xalqi o'zining tarixiy taraqqiyoti davomida ko'plab yozuvlardan foydalangan. Bunday yozuvlar sirasiga oromiy, yunon, kharoshta, sug'd, xorazm, kushon, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, turk-run, moniy, brahma, uyg'ur, arab, lotin va kirill yozuvlari kiradi.

Urxun-Enasoy yodgorliklarida saqlanib qolgan alifboda (dulbarjin yoki shartli ravishda turk-run yozuvi deb ham ataladi) 41 ta harf bo'lib, ulardan beshtasi unli tovushlarni, qolganlari undosh tovushlarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Bu alifbodagi matnlar yuqoridan pastga yoki o'ngdan chapga qarab yozilgan va shunday o'qilgan. Yuqoridan pastga qarab yozilganda, harflar chap yoniga yotqizilgan holda bitilgan va satrlar ham o'ngdan boshlangan.

Uyg'ur alifbosida tovushlarni ifodalovchi 18 ta harf bo'lib, ularning uchtagina unli tovushlarni ifodalagan. Bu yozuv eng qadimgi davrlarda kashf qilinganligi bilangina emas, balki qariyb XV asrgacha arab yozuvi bilan yonma-yon qo'llanib kelganligi bilan ham diqqatga sazovor. U ham o'ngdan chapga yozilib, harflar ikki yoki faqat bir tomonidan tutashtirilgan.

Arab yozuviga asoslangan eski o'zbek alifbosida 32 ta harf mavjud. Shulardan to'rttasi unli tovushlarni, yigirma sakkiztasi esa undosh tovushlarni ifodalaydi. Harflar alifbo tartibida, so'z boshida, so'z o'rtasida va so'z oxirida alohida ko'rinishlarga ega. Bu yozuvdagi matn ham o'ngdan chapga qarab yoziladi va o'qiladi, bosh harflar qo'llanilmaydi, tinish belgilari ishlatilmaydi, so'zlar bo'g'inlab satrdan-satrga ko'chirilmaydi. Arab yozuvi yurtimizda XX asrning 30-yillarigacha asosiy alifbo sifatida qo'llanilgan.

1940-yilgacha foydalanilgan lotin yozuviga asoslangan alifboda 30 ta harf bo'lib, ularning oltitasi unli, qolganlari undosh tovushlarni ifodalash uchun xizmat qilgan. Bu alifboga tovush ifodalamaydigan belgilar kiritilmagan.

1940-yil 8-mayda kirill yozuviga o'tish to'g'risida qonun qabul qilindi. Bu alifboda 33 ta harf va 2 ta belgi bor. Ularning o'ntasi unli tovush va tovush birikmalarini, qolganlari undosh tovushlarni ifodalash uchun xizmat qilib keldi. Kirill yozuvi 2005-yil 1-sentabrigacha qo'llanishda bo'ladi.

1993-yil 2-sentabrda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida» qonun qabul qilinib, yangi alifbo tasdiqlandi. Bu alifbo 31 harf va bir tutuq belgisi — apostrofdan iborat etib belgilandi. Yangi alifbodagi ba'zi harflarning jahon kommunikatsiya tizimiga kirishimizga ma'lum qiyinchiliklar tug'dirishi mumkinligi hisobga olinib, 1995-yil 6-mayda unga tuzatish va qo'shimchalar kiritildi. Davr talablariga mos keluvchi yangi alifbomizda 26 harf va uchta harflar birikmasi bor.

Hozir o'zbek tilini o'rganuvchilarga kirill va lotin yozuviga asoslangan ikki alifbo xizmat qilmoqda. Darslikning fonetika qismida o'zbek tili tovushlari har ikki alifboni qiyoslagan holda berildi. Bu esa adabiyotlardan imkon qadar unumli foydalanishga yordam beradi, deb o'ylaymiz.

Mazkur darslik bu borada amalga oshirilayotgan dastlabki tajribalardan bo'lganligi tufayli ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmazligi mumkin. Shuning uchun ham unga taalluqli fikr, taklif va mulohazalar mamnuniyat bilan qabul qilinadi. Manzilimiz: 703004, Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15-uy, Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti, o'zbek filologiyasi fakultetining amaliy tilshunoslik, o'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasi kafedresi.

Mualliflar

I QISM

1-MASHG'ULOT

FONETIKA. ALIFBO, IMLO VA TALAFFUZ. UNLI TOVUSHLAR VA ULARNING YOZILISHI

Fonetika (yunoncha «tovush») tilshunoslikning nutq tovushlarini didaktik nuqtai nazardan o'rganadigan sohasidir.

Harflarning ma'lum tartibda joylashtirilgan yig'indisiga alfavit (yoki alifbo) deyiladi. Kirill yozuviga asoslangan amaldagi alifboda 33 harf va 2 ta tovush bildirmaydigan belgi mavjud bo'lib, ular quyidagi tartibda joylashgan: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Ъъ, Ьъ, Ээ, Юю, Яя, Ўў, Ққ, Ғғ, Ҳҳ.

Bu alifboda rus tiliga xos Шш, Ъъ, Ьъ harflari o'z ifodasini topmagan. Shunday harf bilan yoziladigan so'zlar imlo qoidalarimizga ko'ra *шч* harflar birikmasi va *и* harfi bilan yozilaveradi: *боруш* — *borshch*, *щ* — *shchi*, *мещан* — *meshchan*, *Тында* — *Tinda*, *Сычёвка* — *Sichyovka* kabi.

Lotin yozuviga asoslanuvchi yangi o'zbek alifbosida 26 harf va 3 ta harflar birikmasi mavjud. Ularning joylashish tartibi quyidagicha:

Aa, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, O'o', G'g', Sh sh, Ch ch, Ng ng.

Har bir madaniyatli, ma'lumotli mutaxassis-xodim davlat tilida to'g'ri va xatosiz, ta'sirchan va ma'noli, barchaga manzur uslubda yoza bilishi lozim. Buning uchun esa o'zbek tilining qonun-qoidalari hamda talaffuz me'yorlarini yetarli darajada bilishi, ularga o'zining og'zaki va yozma nutqida amal qila olishi kerak.

UNLI TOVUSHLAR

Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita unli tovush mavjud deb e'tirof etilgan bo'lib, ular kirill alifbosida o'nta harf bilan yozib kelinmoqda. Ular quyidagilar: a, o, y, ў, и, э, е, ё, ю, я. Yangi alifboda esa unli tovushlar uchun oltita harf qabul qilingan: a, o, u, o', i, e.